

HANS RÖSSLER, HELMUT SEIDEL

EFEKTYWNOŚĆ GOSPODAROWANIA W SOCJALIZMIE

I. ISTOTA EFEKTYWNOŚCI GOSPODAROWANIA

W warunkach kształtowania się rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego coraz bardziej wzrasta konieczność polepszenia ogólnospołecznego procesu planowania i zarządzania w celu podniesienia efektywności procesu reprodukcji. Dążenie do najwyższej w skali ogólnospołecznej efektywności gospodarowania, której realizacja na bazie społecznej własności staje się coraz bardziej realna, wynika z wykorzystania zalet socjalizmu w warunkach rozwoju i użytkowania nowoczesnych środków produkcji. Już klasycy marksistowskiej ekonomii traktowali podniesienie efektywności jako główną zasadę socjalistycznego gospodarowania. Liczne wypowiedzi K. Marksa i F. Engelsa dotyczące tego problemu znajdują swój dobitny wyraz na przykład w stwierdzeniu K. Marksa, że: „Ekonomia czasu [...] jest pierwszym prawem ekonomicznym w warunkach uspołecznionej produkcji”¹. To sformułowane przez K. Marksa prawo ekonomii czasu, którego wcielenie w życie zmierza do najwyższej efektywności, zmusza społeczeństwo do racjonalnego zaplanowania czasu pracy, aby osiągnąć produkcję odpowiednią do jego potrzeb². Wynika z tego, że przy ustaleniu struktury wykorzystania czasu pracy musimy kierować się strukturą potrzeb³. Z drugiej strony ekonomia czasu wymaga takiego wykorzystania istniejących w gospodarce narodowej funduszy pracy żywej i uprzedmiotowionej, aby dzięki ich zastosowaniu powstał maksymalny efekt. Zapewnia to osiągnięcie ustalonego w narodowym planie gospodarczym celu przy minimalnym nakładzie. Dzięki temu osiągnięciu wzrost zaspokojenia potrzeb albo zwiększenie czasu wolnego, którym dysponujemy. Jest to czas służący coraz pełniejszemu rozwojowi indywidualności wytwórców, co z kolei oddziałuje jako najważniejszy czynnik na wzrost wydajności pracy⁴. Marks uznaje wzrost wydajności

¹ K. Marks, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1974, s. 89.

² Ibidem.

³ Por. K. Marks, *Marks do Ludwika Kugelmanna*, 11.7.1868, w: K. Marks i F. Engels, *Dzieła*, t. XXXII, Berlin 1965, s. 559.

⁴ K. Marks, *Grundrisse der Kritik*, s. 559.

pracy i jak najbardziej efektywne gospodarowanie jako warunek wszelkiego postępu społecznego pisząc: „Rzeczywiste bogactwo społeczeństwa i możliwość stałego rozszerzania procesu reprodukcji zależy od jego produktywności i od mniej lub bardziej bogatych w treść warunków produkcji, w których ona dokonuje się”⁵. Również W. Lenin dostrzegał we wzroście wydajności i w związku z tym w lepszej organizacji pracy główne zadanie ekonomiczne sprawującego władzę proletariatu⁶. Dlatego też na czele wszelkich starań o wyższą efektywność gospodarowania powinno znajdować się dążenie do wzrostu wydajności pracy.

Wzrost efektywności gospodarowania polega na intensyfikacji procesu reprodukcji, polepszeniu relacji pomiędzy celami a nakładami produkcji społecznej. Skomplikowany ze względu na swoją strukturę cel gospodarki socjalistycznej powinien znaleźć swoje odzwierciedlenie w poziomie efektywności gospodarowania. Kompleksowy i wieloaspektowy charakter tegoż celu nie powinien jednak prowadzić do zbyt jednostronnych ujęć. Tak więc na przykład identyfikacja celu z ilością wyprodukowanych dóbr⁷ albo też czasu wolnego i sposobem jego wykorzystania⁸ może jedynie odzwierciedlić poszczególne aspekty celu gospodarki socjalistycznej. Nie mniej skomplikowane jest określenie pełnych nakładów ponoszonych w ramach społeczeństwa dla osiągnięcia założonego celu. Jeszcze niedawno nakład ten ograniczano do sfery produkcyjnej. Obecnie coraz bardziej forsuje się ujęcie, że nakłady służące zaspokajaniu potrzeb i rozwojowi osobowości nie ograniczają się tylko do sfery produkcyjnej. Stąd wynika słuszny postulat włączenia dla określenia ogólnospołecznej efektywności nakładów w sferze produkcyjnej, jak i nieprodukcyjnej. Jesteśmy poza tym zdania, że również nakłady pracy w ramach gospodarstw domowych są częścią składową ogólnospołecznych nakładów przeznaczonych na realizację celów gospodarczych. Kompleksowy charakter tak określonych nakładów powoduje trudności w podsumowaniu rozmaitych elementów tychże nakładów takich jak nakłady pracy żywej i uprzedmiotowionej, prostej i złożonej, produkcyjnej i nieprodukcyjnej. Takie problemy pomiaru nakładów nie są jak dotychczas dostatecznie wyjaśnione zarówno z teoretycznego, jak i praktycznego punktu widzenia.

Wysoki stopień abstrakcyjności ogólnospołeczного kryterium efek-

⁵ K. Marks, *Kapitał*, t. III, w: K. Marks i F. Engels, *Dzieła*, t. XXV, Berlin 1964, s. 826.

⁶ Por. W. Lenin, *Najbliższe zadania władzy radzieckiej*, w: *Dzieła*, t. XXVII, Berlin 1969, s. 247.

⁷ Por. na przykład: B. Antcziszkin, W. Irsupow, *Intensyfikacja produkcji socjalistycznej w warunkach integracji ekonomicznej krajów RWPG*, *Wirtschaftswissenschaft* 1977, nr 3, s. 349.

⁸ Por. W. Dokikin, L. Kondratjew, *Effektywność ekonomiki raswytowo socializma*, Moskwa 1976, s. 44.

tywności stwarza pytanie, jakimi praktycznymi kryteriami i wskaźnikami należałoby posługiwać się dla oceny efektywności gospodarowania. Mimo obszernych prac teoretycznych i metodycznych w tej dziedzinie wiele aspektów tego ważnego problemu teorii efektywności znajduje się jeszcze w stadium dyskusji⁹. Jeżeli próbuje się uporządkować wyjątkowo różnorodne ujęcia tego problemu, to można wyróżnić 3 grupy stanowisk. Przedstawiciele pierwszej grupy uważają, że dla praktycznej oceny efektywności konieczne jest jedno syntetyczne kryterium. Poglądy na temat konkretnej postaci tego kryterium różnią się jednak znacznie, zarówno odnośnie do sposobu ujmowania efektu, jak również nakładów. Druga grupa ekonomistów uważa, że szerzej odzwierciedlić rozmaite nakłady i efekty jest w stanie jedynie system kryteriów i wskaźników. W końcu przedstawiciele trzeciej grupy domagają się kombinacji systemu mierników wyspecjalizowanych i syntetycznego kryterium. Oczywiście bardzo przydatne byłoby takie jednolite syntetyczne kryterium. Należy podkreślić konieczność wzmożenia prac badawczych nad opracowaniem takiego miernika. Szczególnie trudne problemy przy wypracowaniu konstrukcji takiego miernika polegają na prawidłowym wyrażeniu w nim efektywności: postępu naukowo-technicznego, inwestycji produkcyjnych, nieprodukcyjnych, związanych z ochroną środowiska naturalnego itp. Taka sytuacja powoduje, że obecnie dla określenia efektywności gospodarowania może być praktycznie zastosowany jedynie system mierników. Zastosowanie takiego systemu ściśle ze sobą powiązanych, wzajemnie się uzupełniających i determinujących, możliwie niesprzecznych mierników umożliwia również uwzględnienie społecznych aspektów efektywności, które z reguły trudno jest ująć w analizie ilościowej. Centralną pozycję w takim systemie mierników zajmuje dochód narodowy. Budzi jednak wątpliwości, czy taki miernik może być wykorzystywany dla kompleksowego i zarazem syntetycznego zobrazowania efektywności gospodarowania. Jest to chyba niemożliwe, ponieważ nie jest on w stanie odzwierciedlić stopnia zaspokojenia różnorodnych potrzeb społecznych i jakościowej zależności pomiędzy wartością użytkową a wartością wyprodukowanych dóbr. Może on wyrazić jedynie część społeczno-ekonomicznej efektywności, dotyczącą sfery produkcyjnej, a więc efektywność ekonomiczną jako zasadniczy element społeczno-ekonomicznej efektywności gospodarowania. Główny mankament takiego miernika polega na jednostronności jego ujęcia ilościowego, które nie wyraża jakości wartości użytkowych, stopnia ich przydatności dla zaspokojenia potrzeb społecznych. Jeżeli taki miernik był jeszcze użyteczny w fazie ekstensywnego wzrostu

⁹ Por. na przykład: R. Schönbeck, *Effektivität-Kriterien-Proportionen*, Berlin 1974; A. Raub, *Arbeitsproduktivität und Effektivität*, Berlin 1976; W. A. Miedwiew, *Die sozialistische Produktion*, Berlin 1978; A. Brauns, S. Maier, M. Mehnert, G. Richter, *Produktivität-Effektivität-Kontinuität*, Berlin 1977.

gospodarki, to obecnie należy go bezwzględnie uzupełnić przez takie mierniki jak: poziom nowoczesności i strukturę wartości użytkowych.

Należy podkreślić, że społeczno-ekonomiczna efektywność jest rezultatem oddziaływania poszczególnych sfer gospodarowania. Główną jej częścią składową jest efektywność ekonomiczna. Ekonomiczna efektywność jest rezultatem skuteczności działania poszczególnych gałęzi i sfer produkcji materialnej. Kształtuje się ona pod wpływem efektywności zastosowania poszczególnych czynników wytwórczych oraz systemu planowania i zarządzania a także organizacji procesu produkcyjnego, który stwarza określoną kombinację ich zastosowania. Wzrost społeczno-ekonomicznej efektywności jest jedynie możliwy na podstawie wzrostu efektywności ekonomicznej. Ekonomiczna efektywność gospodarowania jest więc podstawą, warunkiem wszelkiego wzrostu efektywności, zasadniczym źródłem postępu społecznego. Z drugiej strony sprzężenie zwrotne tych kategorii polega na tym, że podniesienie społeczno-ekonomicznej efektywności jest siłą napędową dla przyspieszonego wzrostu ekonomicznej efektywności gospodarowania i jej podstawy — wydajności pracy. Ten ścisły związek staje się szczególnie wyraźny, gdy przedstawi się poszczególne efekty, które składają się na efektywność społeczno-ekonomiczną. Można tutaj wyróżnić przynajmniej cztery ściśle ze sobą związane efekty społeczno-ekonomiczne¹⁰, a mianowicie:

1) efekty, które wpływają na wzrost twórczej inicjatywy wytwórców, jak i na udoskonalenie socjalistycznych stosunków produkcji i ich stopniową przemianę w dojrzałe komunistyczne stosunki produkcji,

2) efekty, które poprzez polepszenie warunków pracy wpływają na wszechstronny rozwój socjalistycznej osobowości,

3) efekty, które poprzez polepszenie poziomu życia wytwórców przyczyniają się do rozwoju ich osobowości,

4) efekty, które są rezultatem procesu zbliżenia się klas i warstw społecznych i tym samym stopniowego przechodzenia do bezklasowego społeczeństwa komunistycznego.

Widocznym więc staje się fakt, że efektywność ekonomiczna, która bez wątplenia powiązana jest z różnorodnymi społecznymi efektami, nie może wyrażać całokształtu społeczno-ekonomicznego efektu procesu reprodukcji. Z tego wynika konieczność włączania innych sfer do określania efektywności gospodarowania, Teoria ekonomicznej efektywności gospodarowania musi więc obejmować sferę produkcyjną i nieprodukcyjną, gospodarkę domową, reprodukcję środowiska naturalnego itd. Ograniczanie społeczno-ekonomicznej efektywności procesu reprodukcji do efektywności produkcji materialnej jest więc niedopuszczalne. Wtedy nie uwzględnia się znacznych rezerw wzrostu efektywności w innych fa-

¹⁰ Por. A. Sergejew, *Socialno-ekonomiceskaja efektiwnost obszczestwiennowo proizwodstwa*, Woprosy ekonomiki 1975, nr 3, s. 94; S. Maier, M. Mehnert, G. Richter, *Produktivität-Effektivität-Kontinuität*, s. 134.

zach społeczno-gospodarczego procesu reprodukcji. Podniesienie społeczno-ekonomicznej efektywności oznacza intensywniejsze kształtowanie wszystkich faz szeroko rozumianego procesu reprodukcji rozszerzonej. Jednostronność w traktowaniu efektywności prowadzi do fałszywych wniosków i strat w gospodarce narodowej. Kompleksowe traktowanie efektywności gospodarowania staje się więc — naszym zdaniem — decydującą postawą ekonomii w rozwiniętym socjalizmie. Dlatego też należy zgodzić się z opinią, że społeczno-ekonomiczną efektywność trzeba traktować jako integralną efektywność wszystkich faz i sfer procesu reprodukcji¹¹. Środki zmierzające do podniesienia efektywności należy więc skierować na wszystkie fazy i sfery procesu gospodarowania. Dla urzeczywistnienia tego dążenia staje się coraz bardziej konieczne badanie efektywności całych kompleksów gospodarki narodowej, w których obok efektywności wytwarzania wartości użytkowych w poszczególnych fazach procesu produkcji należy również uwzględniać efekt użytkowy u nabywców. Społeczno-ekonomiczna efektywność może być jedynie rezultatem specyficznej efektywności poszczególnych faz procesu reprodukcji. Poprzez działanie efektów strukturalnych i pośrednich jest ona czymś więcej niż prostą sumą tychże efektów odcinkowych. Z istoty społeczno-ekonomicznej efektywności jako integralnej efektywności można wyprowadzić wniosek, że rosnące i w końcu decydujące znaczenie posiada faza konsumpcji. Dopiero tutaj można stwierdzić, w jakim stopniu cel socjalistycznej produkcji został osiągnięty, zaś efektywność poniesionych nakładów staje się rzeczywiście skuteczna i daje się zmierzyć.

II. ZWIĄZKI POMIĘDZY KONSUMPCJĄ I EFEKTYWNOŚCIĄ GOSPODAROWANIA

Istotnym aspektem podnoszenia efektywności produkcji socjalistycznej jest więc wzrost zaspokojenia potrzeb wytwórców. Jednocześnie konsumpcja jest tą fazą, którą należy coraz bardziej analizować we wzajemnym związku z ogólnospołecznym procesem gospodarowania. Jej ekonomiczne i społeczne cele odzwierciedlają cały szereg wymagań, które powinien spełniać proces produkcji.

Można przedstawić kilka przejawów «oddziaływania konsumpcji na racjonalne ukształtowanie procesów wytwórczych. Przykładem tego rodzaju efektywnego rozwiązania, do którego zmierza się w NRD, jest wyposażenie gospodarstw domowych w urządzenia elektroniczne i ich zaopatrywanie w energię elektryczną oraz ciepłą. Elektroniczne urządze-

¹¹ Por. na przykład: A. Keck, G. Manz, *Neue Aspekte der Planung der nicht-produktiven Konsumtion, Beiträge zur Lebensstandardforschung, Planung und Leitung der Volkswirtschaft*, z. 19, Berlin 1967, s. 60; R. Schöneck, *Effektivitäts-Kriterien-Portionen*, s. 28.

nia i aparaty zajmują w nowoczesnym gospodarstwie domowym uprzywilejowaną i funkcjonalnie ważną pozycję, skracają i ułatwiają pracę domową. Podobną rolę spełnia zaopatrywanie gospodarstw domowych z zewnątrz w energię ciepłą. Z tego wynikają określone preferencje społeczne dla rozwoju przemysłu elektronicznego i produkcji energii elektrycznej oraz ciepłej. Na zakup elektronicznych urządzeń domowych ludność przeznaczza znaczną część swoich dochodów. I tak w 1978 r. wydatki na zakup tego sprzętu stanowiły 8,5% ogółu wydatków ludności NRD¹². Wydatki ludności na ten cel wznoszą dynamicznie, co wymaga wzrostu produkcji elektronicznego sprzętu domowego i energii elektrycznej na rzecz gospodarstw domowych. Popyt na wymienioną grupę dóbr wykazuje, po samochodach osobowych, najwyższą elastyczność dochodową. Postęp techniczny natomiast powoduje ciągły wzrost w zakresie jakości i nowoczesności tych wyrobów i pojawianie się nowych urządzeń. Tak więc zakres ich zastosowania w gospodarstwach domowych systematycznie rozszerza się. Powoduje to jednak wzrost zużycia energii elektrycznej w gospodarstwach domowych. W 1978 r. gospodarstwa domowe w NRD zużywały 10,9% ogółu wyprodukowanej energii¹³. W innych krajach ten wskaźnik jest jeszcze wyższy i należy spodziewać się w przyszłości jego dalszego wzrostu. Tempo wzrostu zużycia energii elektrycznej zależy nie tylko od zakresu, ale również i od struktury użytkowanych urządzeń. Znaczny wzrost zużycia energii elektrycznej powoduje wzrost użytkowania takich urządzeń, jak maszyny elektryczne, pralki, grzejniki elektryczne czy automaty do mycia naczyń, w których energię elektryczną zużywa się nie tylko do napędu silników elektrycznych, lecz również jako źródło ciepła.

Ważnym problemem w gospodarce energetycznej jest wybór systemu ogrzewania mieszkań. Przy skoncentrowanym systemie budownictwa mieszkaniowego najbardziej opłacalnym wariantem jest dostarczanie ciepła z zewnątrz. Okazuje się, że długofalowa racjonalna polityka konsumpcyjna i energetyczna może przynieść poważne korzyści. Posiadając 9,6% ogółu mieszkań zaopatrywanych w ciepło z zewnątrz, NRD posiada przewagę nad RFN, gdzie udział tej grupy mieszkań stanowił w 1975 r. tylko 3,6% ogółu. Tymczasem za oszczędności nakładów w trakcie budowy mieszkań ogrzewanych olejami trzeba obecnie — na skutek wzrostu cen ropy — płacić wysokie koszty przestawienia ich systemów ogrzewania. Tak więc wymagania racjonalnej gospodarki energetycznej mogą wpływać na rozwój konsumpcji. Należy to brać pod uwagę przy ustalaniu bieżącej struktury produkcji, jak i rozwoju przemysłu elektronicznego. Można na przykład znacznie obniżyć pobór energii elektrycznej przez telewizory, pralki czy lodówki poprzez zastosowanie mikroelektroniki.

¹² Por. Statistisches Jahrbuch der DDR 1979, s. 270

¹³ Ibidem, s. 126.

Jak wynika chociażby z przedstawionych przykładów rozwój konsumpcji zależy od bardzo wielu czynników w sferze produkcji. Należy więc dążyć do racjonalnego ukształtowania kompleksowego systemu produkcji i konsumpcji w społeczeństwie.

Należy w ogóle podkreślić konieczność wzrostu efektywności konsumpcji indywidualnej i jej wpływ na proces reprodukcji. Na takie potrzeby jak wyżywienie, odzież, mieszkanie i gospodarstwo domowe w NRD przeznaczają się 56% dochodu narodowego brutto, zaś na potrzeby w zakresie ochrony zdrowia, oświaty, kultury i wypoczynku — następnych 16%. Z kolei na inwestycje przypada przeciętnie 27% dochodu narodowego brutto¹⁴. Podczas gdy zaspokojenie potrzeb w ramach drugiej z wymienionych grup organizowane jest przez instytucje społeczne, to dominującą formą zaspokojenia pierwszej grupy potrzeb jest konsumpcja indywidualna. Tutaj indywidualny nakład pracy przy przekształcaniu produktów finalnych w ostateczną konsumpcję służącą zaspokojeniu określonej potrzeby jest znaczny. Podniesienie efektu konsumpcyjnego zależy od tego, jakie pomysły i środki racjonalizatorskie można tutaj zastosować. Należy jednak zaznaczyć, że problematyka efektu indywidualnej konsumpcji jest jeszcze mało zbadana. Brakuje wielu istotnych przesłanek zarówno dla ścisłego określenia efektywności, jak i kompleksowego wszechstronnego ujęcia nakładów.

Efektywność pracy społecznej i skuteczność włożonej pracy indywidualnej w zakresie konsumpcji zależy od szeregu istotnych czynników, a mianowicie od:

- zastosowania optymalnych, naukowo uzasadnionych norm spożycia. Na ich podstawie następuje równomierny wzrost zaspokojenia rozmaitych potrzeb i wysokie wykorzystanie użyteczności dóbr konsumpcyjnych. W zakresie wyżywienia zachowanie naukowych norm zużycia redukuje odpady i straty przy sporządzaniu i składowaniu potraw,
- przeniesienia określonych czynności do sfery usług. Prowadzi to do ekonomizacji nakładów i obniżenia strat, ale związane jest z dodatkowym zaangażowaniem siły [robotniczej i materialnych czynników produkcji,
- optymalnego wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałej konsumpcji. Równocześnie należy dostosować ich fizyczną trwałość do normalnego czasu ich użytkowania, ograniczając konieczność konserwacji i napraw,
- uzupełnienia indywidualnej eksploatacji niektórych dóbr trwałej konsumpcji społecznymi formami ich użytkowania, w których możliwe jest bardziej intensywne ich wykorzystanie. Może to nastąpić poprzez ich wspólne użytkowanie przez grupy obywateli, system wypożyczalni itp.,

¹⁴ Por. G. Knebloch, *Bedürfnisse und volkswirtschaftliche Grundproduktion*, Wirtschaftswissenschaft 1972, nr 8, s. 1139.

— zapewnienia użytkowania odpadów powstających w procesie konsumpcji. Wymaga to jednak takiej konstrukcji dóbr, która pozwala na możliwie pełnowartościowe ich użytkowanie lub ułatwia przejęcie resztek dóbr i ich ponowny przerób. Należy więc odpowiednio zorganizować system skupu surowców wtórnych,

— wymiany pomiędzy obywatelami nie zużytych całkowicie dóbr konsumpcyjnych. Często zakupujemy nowe, o wyższej jakości dobra kulturalne, zanim nastąpi całkowite zużycie dotychczas posiadanych. Handel antykwaryczny towarami używanymi jest w stanie zwiększyć efektywność ich wykorzystania.

Realizacja celu produkcji socjalistycznej, a mianowicie optymalnego zaspokojenia potrzeb konsumpcyjnych społeczeństwa zależy nie tylko od wolumenu dóbr przeznaczonych do konsumpcji, lecz przede wszystkim od stopnia ich użyteczności do zaspokojenia określonych potrzeb. Decydującą rolę odgrywa więc ich wartość użytkowa. Cechy użytkowe dóbr konsumpcyjnych, jak i nakład pracy indywidualnej konieczny do ich ostatecznego użytkowania decydują o stopniu zaspokojenia potrzeb. Z tego punktu widzenia wartość użytkowa i jakość, określenie ich aspektów i cech nabierają nowego znaczenia i wymagają nie tylko od towaroznawstwa, ale i od nauk ekonomicznych bardziej dokładnego określenia, oceny i pomiaru. Takie właściwości dóbr konsumpcyjnych, jak nakłady na ich konserwację, czas ich eksploatacji bez napraw, podatność na uszkodzenia, estetyka form, trwałość i inne wymagają charakterystyki ekonomicznej, na podstawie której można sformułować Wymagania dotyczące ich konstrukcji i produkcji. Chodzi tutaj o określenie wzorca produktu i najbardziej efektywnych sposobów jego realizacji we wszystkich fazach procesu produkcyjnego. O stopniu zaspokojenia potrzeb za pomocą produkowanych dóbr konsumpcyjnych decyduje również jednak organizacja konsumpcji, sposób ich użytkowania przez poszczególne osoby i grupy społeczne.

Jakość dóbr konsumpcyjnych posiada w obecnym stadium rozwoju gospodarki socjalistycznej decydujące znaczenie, zaś zaspokojenie wrażliwych potrzeb zależy od zastosowania nowoczesnych technik i technologii ich wytwarzania. W ten sposób w gospodarce socjalistycznej i w konsumpcji przeciwdziała się sztuczemu ograniczaniu potrzeb i bezcelowemu trwonieniu wartości materialnych, pracy i energii. Systematyczne poprawianie jakości wyrobów staje się coraz bardziej istotnym czynnikiem rozwoju konsumpcji i sposobu życia społeczeństwa socjalistycznego. Wzrastające możliwości podwyższania jakości i cech użytkowych dóbr konsumpcyjnych, coraz głębsza wiedza naukowo-techniczna, którą zdobywa społeczeństwo w procesie kształcenia i produkcji, oraz wzrost zarobków przyczyniają się do wzrostu jakości dóbr konsumpcyjnych i stymulują ją.

Pojęcie jakości wyrobu wymaga jednak dokładniejszego wyjaśnienia w teorii ekonomii. Do głównych problemów, którymi teoria powinna

się zająć, należy zaliczyć: istotę jakości jako kategorii ekonomicznej, metody ilościowe jej określenia i analizy, społeczne kierowanie rozwojem jakości. Zgodnie z jej istotą jakość stanowi ważny aspekt wartości użytkowej dóbr. Obydwa pojęcia należy jednak równocześnie wyraźnie rozgraniczać. Jakość wyrobu stanowi ta część jego wartości użytkowej, jego własności, która go dostosowuje do określonego celu. Przy takiej definicji jakości abstrahuje się od tego, że wartość użytkowa może być użyteczna pod wieloma względami¹⁵. Jakość wyrobu odnosi się więc zawsze do określonego rodzaju potrzeb i ich zaspokajania. W związku z takim formułowaniem jakości wyrobu abstrahuje się od jakościowych ocen, natomiast przy określeniu ze społecznego punktu widzenia wartości użytkowej dóbr taka abstrakcja jest niemożliwa. Taką samą potrzebę można zaspokoić za pomocą rozmaitych konkurencyjnych wyrobów. Należy więc próbować zmierzyć efekt konsumpcyjny rozmaitych wyrobów. Wtedy powstają dalsze interesujące problemy. Czy i w jakim stopniu osiąga się za pomocą konkretnego rodzaju wyrobu normę ustaloną przez społeczeństwo w postaci standardu określającego przydatność dóbr do zaspokojenia określonej potrzeby? Polepszenie jakości wyrobów polega na przybliżeniu ich jakości do wartości standardowych. W przypadku polepszenia jakości danego wyrobu następuje więc wyższy poziom zaspokojenia określonej potrzeby społecznej.

Systematyczne podnoszenie jakości wyrobów wymaga kompleksowego uwzględnienia tego problemu w systemie planowania i zarządzania. Przede wszystkim poprawa jakości wyrobów musi być uwzględniona w rachunku ekonomicznym producenta. Przy ustalaniu cen ulepszonych wyrobów konsumpcyjnych należy więc uwzględniać wzrost efektów użytkowych u nabywcy i podział korzyści z tego tytułu pomiędzy użytkownika i producenta. W ten sposób można stworzyć silniejsze bodźce skłaniające producentów do ulepszania jakości swoich wyrobów.

III. EFEKTY KONSUMPCJI W SPOŁECZNYM PROCESIE REPRODUKCJI

Rozwój konsumpcji jest wielostronnie związany, jak stwierdziliśmy, z efektywnym kształtowaniem społecznego procesu reprodukcji. Bodźce wynikające z rozwoju konsumpcji okazują się stymulatorami ciągłego wzrostu gospodarki w celu realizacji podstawowego prawa ekonomicznego socjalizmu. Pojawia się więc problem dokładniejszego określenia efektów konsumpcji. Z tym związane są, według naszego ujęcia, dwa aspekty: bezpośrednie efekty konsumpcji i oddziaływanie fazy konsumpcji na efektywność całego procesu reprodukcji.

¹⁵ K. Marks, *Kapitał*, t. I, s. 49,

Konsumpcja posiada kilka charakterystycznych cech, które mają istotne znaczenie dla rozwiązywania problemów efektywności gospodarowania. Po pierwsze — konsumpcja bezpośrednio i pośrednio zależy od produkcji. Ilość, struktura i jakość konsumpcji zdeterminowane są przez ilość, strukturę i jakość produkcji. Z kolei aktywne oddziaływanie sfery konsumpcji na rozwój produkcji i wydajność pracy będzie tym trwalsze, im bardziej konsumpcja może rozwijać się zgodnie z potrzebami społeczeństwa. Po drugie — konsumpcja zależy od sfery dystrybucji i cyrkulacji. Wyniki podziału według wydajności pracy i podziału dezyderatywnego określają stopień udziału poszczególnych jednostek i zbiorowości społecznych w konsumpcji i odwrotnie ich udział w konsumpcji musi odpowiadać wynikom podziału. Po trzecie — konsumpcja egzystuje w jedności i zarazem sprzeczności z akumulacją, albo — rozpatrując z punktu widzenia konsumpcji — możliwości wzrostu przyszłego spożycia zależą od poziomu bieżącej konsumpcji. Teoretycznie można w skali gospodarki narodowej zoptymalizować tempo wzrostu konsumpcji w planowanym okresie i ustalić tym samym obiektywne warunki dla jej efektywności. Po czwarte — konsumpcja indywidualna jest w sumie związana ze spożyciem zbiorowym i nie można jej oddzielić od politycznych i militarnych potrzeb związanych z zabezpieczeniem bezpieczeństwa i rozwojem socjalistycznego społeczeństwa, Po piąte — włączenie gospodarki narodowej do światowego systemu gospodarczego może poprzez wzrost cen światowych pozytywnie lub negatywnie oddziaływać na konsumpcję społeczeństwa. Po szóste — konsumpcja jest procesem, który dokonują przede wszystkim bezpośrednio i pośrednio poszczególne jednostki.

Przedstawione powyżej cechy charakterystyczne konsumpcji określają zakres jej oddziaływania na społeczny proces reprodukcji. Jeżeli chodzi o określenie efektywności samej konsumpcji, to z jednej strony jej celem jest zużytkowanie dóbr i usług konsumpcyjnych, ale z drugiej strony konsumpcja, tak samo jak i produkcja, powinna być podporządkowana celowi całego społeczeństwa: wszechstronnemu rozwojowi osobowości człowieka i ukształtowaniu jego twórczych możliwości.

Obydwa powyżej przedstawione aspekty konsumpcji pozostają w nierozdzielalnym związku i są wzajemnie zdeterminowane. Socjalizm stawia w taki sposób problem kształtowania i rozwoju konsumpcji jak i produkcji, że przy danych nakładach pracy żywej i uprzedmiotowionej należy osiągnąć maksymalny wynik. Tym wynikiem jest właśnie rozwój osobowości człowieka, jego aktywności w opanowaniu naturalnych i społecznych procesów produkcji, jego zdolności w toku użytkowania materialnych i kulturowych rezultatów jego własnej działalności. W tym kontekście staje się jasne, że prawo ekonomii czasu jako ogólne prawo gospodarowania w socjalizmie obowiązuje również w sferze konsumpcji i tym samym konsumpcja bezpośrednio i pośrednio stanowi przedmiot

badań ekonomii politycznej. Przedmiotem badań powinny być przede wszystkim kryteria, w których efekty konsumpcji znajdują swój wyraz. W następnych etapach prac należałoby ustalić metody i instrumenty ich ujęcia oraz pomiaru, a tym samym ich świadomego wykorzystywania. Ujęcie nakładów wydaje się zadaniem stosunkowo łatwym, chociaż należy objąć cały nakład społecznej pracy żywej związany z wytworzeniem konsumpcji. Jeżeli jednak uświadomimy sobie, że w końcu każdy nakład pracy jest w procesie produkcji ostatecznie poniesiony na konsumpcję, to pojawia się pewien problem.

W celu poprawnego i realnego ujęcia konieczne wydaje się wstępne jego ograniczenie do nakładów pracy żywej, materiałów i energii oraz środków pracy. Ujęcie tych nakładów według wyodrębnionych kompleksów potrzeb rozwiązuje ten problem w zadowalający sposób. W procesie konsumpcji społeczny nakład pracy żywej i uprzedmiotowionej powiązany jest jednak z osobistym nakładem pracy konsumentów¹⁶. Tym samym w całościowej ocenie efektywności zaspokojenia potrzeb należy uwzględnić również osobiste nakłady pracy konsumentów. Z pewnością nie można jednak w równym stopniu stosować kryteriów racjonalności i efektywności w odniesieniu do działań w gospodarce narodowej i z drugiej strony — w gospodarstwach domowych. Na przykład przy zakupie i wykorzystywaniu dóbr trwałej konsumpcji poszczególni nabywcy kierują się skomplikowaną i zróżnicowaną strukturą swoich potrzeb, a więc nie tylko relacją pomiędzy pieniężnym nakładem i wynikiem. Należy podkreślić, że często określone potrzeby można byłoby zaspokoić bardziej racjonalnie, efektywnie w skali całego społeczeństwa. Nie można jednak rozstrzygać tego problemu, niezależnie od możliwości potencjału gospodarki narodowej i wymagań socjalistycznego sposobu podziału.

Zaspokojenie niektórych potrzeb w ramach zbiorowej konsumpcji zamiast ich realizowania w poszczególnych gospodarstwach domowych powoduje konieczność nie tylko dodatkowego nakładu pracy społecznej ale umożliwia też z drugiej strony racjonalne, efektywne zorganizowanie tych czynności. Jeżeli jednak nie sfinansujemy tychże potrzeb ze społecznych funduszy, to poszczególne osoby musiałyby zapłacić za nakłady pracy związane ze świadczeniem usług. Natomiast nakłady pracy osobistej nic nie kosztują i poszczególne osoby uwzględniają je w swoim rachunku nakładów i efektów tylko w ograniczonym zakresie. W związku z tym kierują się też przy ich wydatkowaniu tylko w ograniczonym zakresie przesłankami racjonalności i efektywności.

Przy podejmowaniu decyzji konsumpcyjnych w skali ogólnospołecznej nie należy jednak tej sfery nakładów pomijać. Sferę nakładów pra-

¹⁸ Por. A. Albrecht, *15 Milliarden Stunden für Hausarbeit in der DDR*, Mitteilungen des Institutes für Marktforschung 1972, nr 1, s. 7.

cy osobistej związanych z konsumpcją nie należy więc wyłączać z analizy ogólnej efektywności konsumpcji.

Jeżeli już ustalenie nakładów stwarzało tyle trudności, to tym bardziej określenie efektu konsumpcji okazuje się skomplikowane. Efekt konsumpcji jest zjawiskiem wieloaspektowym i trudnym do ilościowego ujęcia. Przyjęliśmy założenie, że ostatecznym rezultatem konsumpcji jest rozwój osobowości poszczególnych członków społeczeństwa. Pojawia się jednak najpierw konieczność określenia poszczególnych aspektów aktu zaspokojenia potrzeb. Zaspokajanie potrzeb poprzez zużycie określonych dóbr konsumpcyjnych oddziałują na rozwój aktywności twórczej i osobowości człowieka. Nie mniejsze znaczenie w ocenie efektu konsumpcji posiada postępujący proces zbliżania klas, warstw i grup społecznych, uspołeczniania konsumpcji itp. Społecznym efektem procesu konsumpcji może być również systematyczne ograniczanie nakładów pracy w sferze produkcji społecznej oraz gospodarstw domowych, i wzrost wolnego czasu. Oznacza to uruchomienie istotnych sił napędowych do dalszego wzrostu produkcji w gospodarce narodowej, w której uwzględnia się jednak także potrzeby zachowania i rozwoju środowiska naturalnego, jako niezbędnego warunku egzystencji człowieka.

Kompleksowy i wieloaspektowy charakter efektu konsumpcji wyklucza możliwości jednolitego jego ujęcia. Stąd efektywność konsumpcji można jedynie fragmentarycznie odzwierciedlać w różnych zakresach i ujęciach. Nie należy jej ujmować z punktu widzenia pojedynczych potrzeb, lecz całych kompleksów potrzeb. Preferencje dotyczące poszczególnych kompleksów potrzeb powinny w znacznej części odpowiadać indywidualnemu wartościowaniu, a nie tylko ocenom według kryteriów obiektywnych korzyści.

Konsumpcja oddziałuje na jakość i efektywność kompleksowo rozumianego procesu reprodukcji. Pojawia się więc problem efektywności społeczno-ekonomicznej konsumpcji jako relacji pomiędzy nakładami na konsumpcję a jej społeczno-ekonomicznym oddziaływaniem na reprodukcję siły roboczej, rozwój twórczej aktywności pracowników w procesach wytwórczych. Różne społeczne zadania konsumpcji w społeczeństwie socjalistycznym, które równocześnie można traktować jako kryteria oceny jej efektywności, można rozpatrywać z następujących punktów widzenia:

1) Charakter produktu społecznego. Produkcja w społeczeństwie socjalistycznym charakteryzuje się tym, że wartość i wartość dodatkowa nie pojawiają się już jako jej cel i motyw napędowy działania, a więc nie określają jej efektywności. Cel społecznego procesu reprodukcji stanowi zaspokojenie potrzeb, a więc o jego realizacji decydują wyprodukowane wartości użytkowe.

2) Oddziaływanie struktury konsumpcji na efektywność procesu reprodukcji. Żądanie podniesienia efektywności społecznego procesu repro-

dukcji w całej jego złożoności, a produkcji szczególnie, wymaga w gospodarce socjalistycznej zużycia czynników i efektów produkcji zgodnie z możliwościami naukowo-technicznymi w tym zakresie. Konsekwentne pełne wykorzystanie postępu naukowo-technicznego w zakresie produkcji dóbr konsumpcyjnych zmniejszając rozpiętość pomiędzy poziomem produkcji i konsumpcji, stwarza bodźce do podniesienia ogólnej efektywności procesu reprodukcji pod względem ekonomicznym i społecznym. Z tego wynikają aktualne zadania w zakresie podniesienia cech użytkowych produkowanych dóbr trwałej konsumpcji jak: obniżanie awarii i częstości ich napraw, wydłużanie trwałości, zapewnianie optymalnych relacji pomiędzy ich starzeniem się fizycznym i niematerialnym, itp. Do powstawania sprzeczności pomiędzy produkcją i konsumpcją i tym samym do obniżania efektywności procesu reprodukcji prowadzi nierównowaga rynkowa. Niedostosowanie pod względem asortymentu oraz jakości podaży i popytu na określone dobra konsumpcyjne prowadzi do dysproporcji pomiędzy wielkością funduszy przeznaczanych na ich zakup a wielkością dostaw towarów, powoduje zakłócenia w dystrybucji i cyrkulacji. Stąd zapewnienie podaży dóbr konsumpcyjnych zgodnej pod względem wielkości, asortymentu, jakości i czasu dostaw z popytem społecznym nabiera zasadniczego znaczenia.

Zużycie dóbr konsumpcyjnych wyraża w istotny sposób efektywność społecznego procesu reprodukcji, szczególnie gdy je porównamy z ilością, jakością i strukturą produkcji z jednej strony, zaś z potrzebami — z drugiej strony. Efektywność konsumpcji w różnych aspektach można wyrazić za pomocą takich porównań, jak:

- zakres konsumpcji w stosunku do stworzonych przez produkcję realnych możliwości wytwórczych,

- zakres konsumpcji w stosunku do uznanej społecznie struktury potrzeb,

- stopień zaspokojenia potrzeb w stosunku do nakładu dóbr konsumpcyjnych,

- stosunek pomiędzy konsumpcją i rozwojem potrzeb jako motywem produkcji,

- stopień, w jakim ludzie mogą poprzez konsumpcję wszechstronnie rozwijać swoje fizyczne i kulturowe zdolności,

- stopień, w jakim na bazie konsumpcji jako głównym elemencie reprodukcji siły roboczej rozwijają się umiejętności poszczególnych ludzi i społeczeństwa jako całości, sprzyjające wzrostowi wydajności pracy i intensyfikacji procesu reprodukcji,

- zakres, w jakim zmniejszają się osobiste nakłady pracy związane z przystosowaniem dóbr konsumpcyjnych do spożycia i tym samym rozszerza się efektywny czas wolny, służący pełniejszemu rozwojowi osobowości ludzkiej i udoskonaleniu socjalistycznego sposobu życia.

Z pewnością nie dysponujemy jeszcze dzisiaj odpowiednim instrumentarium, które pozwoliłoby nam zadowolająco określić powyżej wymienione rozmaite aspekty efektywności konsumpcji w procesie reprodukcji. Prace nad racjonalnymi normami i strukturami spożycia, czy określeniem cech użytkowych dóbr konsumpcyjnych stanowią dopiero punkt wyjścia i dostarczają rozwiązań cząstkowych, wymagają koordynacji i uzupełnień.

IV. REALIZACJA POTRZEB W PROCESIE KONSUMPCJI

Realizacja produktu społecznego rzeczywiście następuje ostatecznie dopiero w fazie konsumpcji. Również i ta problematyka wymaga kompleksowego ujęcia zgodnie z kompleksowym charakterem potrzeb, ich powiązaniem z realnymi możliwościami produkcji i dystrybucji oraz zależnością konsumpcji od takich czynników społecznych, jak wielkość dochodów, wielkość i struktura rodzin, struktura wieku społeczeństwa itd. Dla określenia efektywności konsumpcji istotne znaczenie posiada więc określenie społeczno-ekonomicznych czynników ją determinujących oraz wewnętrznej struktury potrzeb.

Do istotnych zadań badawczych należy tutaj:

- określenie koniecznych podstawowych proporcji pomiędzy różnymi kompleksami potrzeb, wynikających z realnych struktur spożycia i społecznych oraz ekonomicznych przesłanek ich dalszego rozwoju,
- określenie stopnia ważności poszczególnych potrzeb i ich ewolucji,
- ujęcie wpływu struktury społecznej na zaspokajanie potrzeb,
- ustalenie konkretnych związków pomiędzy zaspokojeniem określonych potrzeb i wynikającymi z tego faktu następnymi rodzajami potrzeb,
- określenie związku pomiędzy konsumpcją indywidualną i społeczną oraz wynikających z tego konsekwencji społecznych i ekonomicznych,
- analiza związków pomiędzy zaspokajaniem potrzeb ludzkich w sferze konsumpcji oraz bezpośrednio w procesie pracy produkcyjnej i ich wpływu na kształtowanie się struktury potrzeb w całej jej złożoności,
- ustalenie relacji pomiędzy zużywaniem dóbr konsumpcyjnych i wykorzystywaniem usług konsumpcyjnych.

Ścisłe określenie efektywności konsumpcji posiada coraz bardziej istotne znaczenie wraz z coraz pełniejszym realizowaniem podstawowego prawa ekonomicznego socjalizmu. Wraz z przyrostem pod względem ilości i jakości produkcji dóbr konsumpcyjnych wzrasta również wpływ sposobu ich wykorzystania na efektywność kompleksowo ujmowanego procesu reprodukcji. Z drugiej strony wzrasta również znaczenie problematyki nierównowagi gospodarczej w przypadku pojawiania się niezgodności pomiędzy popytem i podażą dóbr konsumpcyjnych.

V. ROLA KONSUMPCJI W PROCESIE REPRODUKCJI SIŁY ROBOCZEJ

Konsumpcja nie stwarza celu samego w sobie, lecz jest środkiem zapewniającym egzystencję i dalszy rozwój sił twórczych człowieka. Efektywność konsumpcji można więc mierzyć [relacją pomiędzy stopniem realizacji tego celu a nakładami przeznaczanymi na konsumpcję. Również i tutaj należy bliżej określić poszczególne kryteria dla oceny efektywności konsumpcji. Zaliczamy do nich następujące:

— zakres, w którym w procesie reprodukcji siły roboczej produkuje i reprodukuje się nie tylko człowieka jako produkcyjnie czynnego, lecz równocześnie także jako twórcę i kierownika socjalistycznego sposobu produkcji i socjalistycznego społeczeństwa,

— stopień, w którym reprodukcja siły roboczej dzięki konsumpcji zapewnia nie tylko odnowienie siły roboczej, lecz zgodnie z potrzebami społeczeństwa zapewnia także jej rozwój i rozszerzenie jej fizycznych, kulturowych i społecznych twórczych zdolności,

— zakres, w jakim reprodukcja siły roboczej przyczynia się do jej intensyfikacji i rozszerza ilość wolnego czasu ludzi pracy,

— zapewnienie reprodukcji ludności i społecznych możliwości pracy na coraz wyższym poziomie,

— zakres, w jakim reprodukcja siły roboczej przyczynia się do zbliżenia między klasami i warstwami społecznymi, równouprawnienia płci itd.

Wymienione tutaj liczne czynniki określające efektywność konsumpcji wyraźniej wyjaśniają nierozzerwalną jedność ekonomicznych i społecznych jej składników i podkreślają dobitnie jej kompleksowy charakter. W tym kompleksowym ujęciu oddziałuje konsumpcja równocześnie jako środek materialnego zainteresowania, a tym samym jako możliwość rozwoju społecznego procesu reprodukcji, wzrostu jego efektywności. Wydaje się, że naszkicowane w naszym artykule społeczno-ekonomiczne problemy mogą stanowić punkt wyjścia do dalszego analizowania i rozwiązywania problemów określania efektywności gospodarowania w gospodarce socjalistycznej.

EFFECTIVENESS OF MANAGEMENT IN SOCIALISM

Summary

The article is devoted to the discussion of some problems of effectiveness of management in socialism. The authors attempt at precisising a question of management effectiveness measurements, indicating at previous not satisfactory, one sided presentation of that issue in literature. They define notions of economic and socio-economic effectiveness, presenting their interrelations and differences.

Effectiveness of management can decisively effect a level and structure of consumption, but simultaneously a feedback is observed and conditions of social reproductions are under the impact of consumption. On account of this phenomenon, the authors analyse many-sided relations of consumption and effectiveness of management. On the example of the GDR economy they present problems of rational fulfillment of consumption needs from the viewpoint of choosing effective productional technics. Difficulties in the assessment of consumption effectiveness are indicated, as well as the necessity of further development of that sphere of management.

Z języka niemieckiego tłumaczył H. Gawron